

քեց՝ խղճմտանքի ազատութեան նորէն ձեռք բերուածին պէս : Արդեօք 1851ը 1872ին մեկ պատասխանը չէ . եւ այն եկեղեցին որ այսօրուան օրս իր զանգակներուն խոնարհեալ ու լալազին ձայնը հովերուն կուտայ՝ նոյնը չէ արդեօք որ երեքնարիւր տարի առաջ՝ անիծապարտ զիշերուան մը խաւարին մէջ իր մեծ զանգակին մահագոյժ ձայնը հնչեցուց : Այսպէս են անա Աստուծոյ խորհուրդները . հայածանք ըսածդ մարտիրոսներ կրնանէ, եւ անիրաւութեամբ քաշուած բուրը վրեժխնդրութիւն կըբորբորէ :

Գ. ԺՕԲԷ .

ponse à 1872, et la basilique qui jette aujourd'hui à tous les vents du ciel la voix humiliée et pleurante de ses cloches, n'est-elle pas la même qui jeta aux mêmes vents, il y a trois siècles, au milieu des ombres d'une nuit maudite, le roulement sinistre de son tocsin ? Ainsi vont les desseins de Dieu : la persécution fait des martyrs, et le sabre injustement levé appelle des vengeances !

G. JAURET.

Հ Ա Յ Կ Ա Ջ Ե Ա Ն Թ Ա Ն Գ Ա Ր Ա Ն

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ Ի ՍԻՍ

(Շարայարութիւն¹.)

« Ինչ շէնքեր որ շինած էին Հայոց քաղաւորները՝ Տօրոսի ու Կիլիկիոյ տիրած ատեննին, անոնցմէ խիստ քիչ բան մնացեր է. վասն զի եզիպտացիք շատ անգամ յարձըկեցան, Սիս քաղաքը քանդեցին ու Լեւոն Բ քաղաւորին կանգնած պալատներն ու եկեղեցիները կործանեցին :

« Ռուբինեանց ու Լուսինեանց Կիլիկիոյ մէջ ամենակարճ ժամանակ տիրապետած ըլլալուն յիշատակներէն իրեքը միայն մնացած են մինչեւ հիմա . այսինքն Սասյ բերդը, քաղաւորաց պալատը կամ Դարպասը, յորում էր նաեւ փողերանոցը, եւ Աստուածամօր նուիրուած եկեղեցի մը :

« Այս շէնքերը մի առ մի նկարագրեմ. մէջերնին ամենէն լաւ պահուածը բերդն է որ հիմա Սիս գաղէսի կըսուի :

« Սիս հասնելէս չորս օր ետքը, վանքի եպիսկոպոսներէն Գեր. Կարապետ եպիսկոպոսին հետ ելայ զնացի բերդը տեսնելու :

« Երկու ժամէն աւելի քալելէն ետեւ բերդին

VOYAGE A SIS

(Suite¹).

« Des monuments qu'élevèrent les rois d'Arménie pendant leur domination dans le Taurus et dans la Cilicie, il reste bien peu de traces. Les Égyptiens, dans leurs invasions, détruisirent plusieurs fois la ville de Sis, et renversèrent les palais et les églises dont le takavor Léon II avait jeté les fondements.

« Le château arménien, le *tarbas* ou palais des rois, qui comprenait l'hôtel des monnaies et une église dédiée à la Vierge, sont les seuls monuments dont les restes attestent le passage et la domination éphémère des dynasties de Roupène et de Lusignan sur le trône de l'Arménie cilicienne.

« Je donnerai la description de chacun de ces édifices, dont le mieux conservé est le château, ou forteresse, connu de nos jours sous le nom de *Sis-Kalessi*.

« Quatre jours après mon arrivée à Sis, je me dirigeai vers le château, accompagné d'un évêque du monastère, Mgr Garabed.

« Après une marche de plus de deux heures,

¹ Տես Քիւ. Ա. էջ 18 :

¹ Voir le numéro du 31 janvier, page 18.

դուռը հասանք՝ օղին սաստիկ տաքութենէն ու ճամբուն ապառաժուտ ու նեղ ըլլալէն, եւ երկու կողմը եղած վտանգաւոր փոսերէն շատ նեղութիւն քաշելով :

« Սոսայ բերդն ալ միջին դարու ուրիշ բերդերուն պէս երեսի վրայ ձգուած է. բայց որովհետեւ պարսպին մէջ առատ արօտ կը գտնուի, տարւոյն մէջ ատեն ատեն Թիւրքմենները հոն կը տանին իրենց անասունները արծեցընելու : Դիպուածը այնպէս բերուաւ որ եոյն օրը բերդին մէջ ոչխարներ կային. քանի մը փող տուինք դեռահասակ հովուին, այժու կար խմցուց մեզի :

« Սոսայ բերդը ձուածնի պէս է. երեք դուռ ունի, երեք կարգ ալ պարիսպ, եւ մէջը գանազան շէնքեր : Ապառաժի վրայ շինուած ըլլալուն պատճառաւ՝ պատերուն ձեւը անկանոն, եւ բարձրութիւնն անհասարէ է. քովերը աշտարակներ ու մարտկոցներ ալ ունի :

« Շէնքերուն անկանոն ըլլալովը բերդն ալ երեք մաս բաժնուած ու լեռան երեք զատ զատ գլուխներուն վրայ կանգնուած է. այն մասերուն մէջտեղուանքը պարապ են, բայց անոնք իրարու հետ կապակցութիւն ունին՝ ժայռին մէջ փորուած ճամբաներով, որոնց քովերը խորանդունդ ու սեւազնեւ են : Հարաւային կողմը բերդին ուրիշ տեղերէն աւելի ամուր շինուած է եղեր. հոն է եղեր դարպասը՝ այսինքն առաջին ուրիշնեան քաղաքաց բնակարանը :

« Լեւոն Բ հասկըցեր էր որ իր բնակարանին ամրութենէն կախուած էր տերութեանը ապահովութիւնը, անոր համար Սիս քաղաքը նորէն շինեց ու դժուարամատոյց բերդով մը ամբացուց : Տարսոն, Ատանա, Կոսիկոս, Մամեստիա (Մսիս) քաղաքները դաշտի մէջ ըլլալով ու չորս դիւն բաց, այլազգեաց յարձակմանը դեմ չէին կրնար պաշտպանութիւն մը ընել քաղաքին. իսկ Սիս իր դրիւքն ու չորս դիւն պատած ժայռերովը շատ կը դժուարացընէր մահմետականաց անոր մօտենալը, եւ Հայոց կըղիւրացընէր անոնց դեմ իրենք զիրենք պաշտպանելը :

« Եւ այսպէս Լեւոն Բ սկսաւ Սոսայ բերդը կանգնել՝ քաղաքին վրայ նայող լեռան ծայրը, եւ միանգամայն նոր քաղաքին հիմը ձգեց Քրիստոսի 1186 թուականին :

« Ինքը չկարենալով լմընցընել այն շէնքը, հարկ եղաւ որ իր յաջորդներէն մէկը առաջ տանի

qu'une excessive chaleur et des rochers à franchir en suivant d'étroits sentiers bordés de précipices rendaient aussi pénible que périlleuse, nous arrivâmes aux portes de la forteresse.

« Comme tous les châteaux forts du moyen âge, le Sis-Kalessi est abandonné. Les Turkomans, à certaines époques de l'année, font paître leurs bestiaux dans l'enceinte, où ils trouvent d'abondants pâturages. Le hasard voulut que, ce jour-là, le château fût occupé par un troupeau; moyennant quelques paras, un jeune pâtre, qui en avait la garde, nous donna du lait de chèvre.

« Le Sis-Kalessi affecte la forme ovale; il a trois portes, un même nombre d'enceintes, et renferme diverses constructions. En raison de la forme du rocher sur lequel il est assis, les murailles sont irrégulières et d'inégale hauteur; des tours et des bastions flanquent la forteresse.

« Par suite de l'irrégularité des constructions, le château est divisé en trois parties, et assis sur trois différents pics de la montagne; des espaces vides séparent ces constructions distinctes, mais qui cependant se lient entre elles et correspondent par des sentiers creusés dans le roc et bordant des précipices. Le côté sud, où se trouvait le donjon, résidence des premiers takhavours roupéniens, était fortifié avec plus de soin que les autres points de la forteresse.

« Léon II, en réédifiant la ville de Sis et la couronnant d'un château fort du plus difficile abord, avait compris que la sûreté de ses États dépendrait du choix qu'il ferait du lieu de sa résidence. Les villes de Tarse, Adana, Gorighos et de Mamesdia, situées dans la plaine, accessibles de toutes parts et exposées aux attaques des infidèles, ne pouvaient offrir au takhavor les moyens de résister à ses redoutables ennemis. Sis, au contraire, par sa position et les rochers qui lui servaient de ceinture, présentait aux envahisseurs musulmans d'immenses difficultés pour s'en approcher, et donnait aux Arméniens les moyens de leur opposer une facile et irrésistible défense.

« Léon II commença donc à élever le château de Sis sur la crête du rocher qui domine la ville, tout en jetant les plans de la cité nouvelle, l'an du Christ 1186.

« Le premier roi arménien de la Cilicie ayant laissé inachevée l'œuvre commencée, le soin de la

գայն, այսինքն Հերում Ա., իր Չապէլ աղջկանն ամուսինը՝ որ Լեւոնի մահուրենն ետքը քազուհի եղեր էր Հայոց :

« Շատ հաւանական կերեւայ որ Հերում լմնցուցած ըլլայ Լեւոնին սկսած շէնքերը, ինչպէս որ կրնայ գուշակուիլ այն կիսկատար արձանագրութենէն որ դարպասին վարի սրահին ներսի պատերէն մեկուն վրայէն օրինակեցի.

Ի ԹՈՒՍԿԱՆՆԻՍ ՀՍՅՈՑ

... ՀԻՅԱ ԱՇՐԱՀ

... ՀԻ ՀԵԹՄՈՑ ԹԱԳ

« Այս արձանագրութիւնը կիսկատար ալ է նե՛՛ յայտնի կրցուցրէ որ Հերմոյ քազաորութեան ատենը բերդին շէնքը շատ յառաջացեր է, այնպէս որ Հայոց քազաորները դարպասին մէջ կրբնակին եղեր. որով ազատ կրմնային մահմետականաց ձեռքը իյնայէն՝ քէ որ անոնք յանկարծ երկրին մէջ մտնէին ու քազաւորը իր մայրաքաղաքին մէջ պաշարէին :

« Գարպասին մօտ՝ դեպ ի հիւսիսային կողմը սանդուխ մը կայ, որով անձրեւի ջրերու ջրշիղջ մը կիջնան եղեր. անկեց ալ քանի մը քայլ անդին դուռ մը կայ որ ստորերկրեայ ճամբայ մը կրտանի եղեր, եւ հիմա լեցուած է այն ճամբան :

« Մինչդեռ բերդը գննելով կրքայէինք՝ երկրորդ ժայռին վրայ շինուած պարսպէն ներս մատուռի մը աւերակը տեսանք՝ պատերուն ու ծածփին փլատակներովը լեցուած :

« Լեւոն երկրորդ գլխուն վրայ կանգնուած բերդին մասը միւս երկուքէն աւելի նեղութիւն քաշած կերեւայ այն պաշարմանց ատեն յորս Իկոնիոյ Սելճուգեանց ու Եգիպտոսի Մեմլուքներուն դեմ դիմացան Հայերը : Վասն զի տեղ տեղ անկատար նորոգութիւններ կրտեսնուին՝ վեր ի վերոյ եղած՝ առանց ծեփի ու կրի. լոկ քարի կտորներ են քիջ մը տաշուած, որ պաշարեալները իրարու վրայ դիգեր են՝ քշնամոյն ըրած խրամատները կարկրտելու համար : Տարակոյս զկայ քէ այն առժամանակեայ նորոգութիւնները Հայոց քազաորութեան վերջի ժամանակներն եղած են, եւ բերեւս Լեւոնի վերջնոյ Եգիպտացիներէն պաշարուած ատենը :

« Բերդին այս մասէն նեղ ճամբով մը լեւան երրորդ գլուխը երբայու ատեն՝ փոքրիկ ջրշիղջ մը ելաւ դիմացնիս՝ ջուրը շատ բարեհամ. կրսեն քէ այս ջուրը ոչ կաճի եւ ոչ կըպակսի, եւ Հայերը

continuer revint à l'un de ses successeurs, Héthum Ier, mari de sa fille Zabel, qui monta sur le trône après la mort de Léon.

« Héthum, selon toutes les probabilités, termina les travaux commencés par Léon, ainsi que semble l'indiquer une inscription, malheureusement mutilée, que j'ai copiée sur l'une des parois intérieures de la salle basse du donjon :

... DANS L'ANNÉE DES ARMÉNIENS

... LE PAYS ?

... HETHUM ROI.

« Quoique incomplète, cette inscription prouve que, dès le règne d'Héthum, la construction du château était déjà fort avancée; que le donjon pouvait servir de résidence aux rois d'Arménie, et les mettre à l'abri d'un coup de main, dans le cas où les musulmans seraient parvenus à pénétrer au cœur du royaume et à assiéger le roi jusque dans sa capitale.

« A côté du donjon, au nord, se trouve un escalier donnant accès à une citerne où se recueille l'eau des pluies; et, à quelques pas de là, est la porte d'un souterrain aujourd'hui comblé.

« En continuant notre visite au château, nous remarquâmes dans l'intérieur des fortifications, élevées sur le deuxième pic, les ruines d'une chapelle dont la nef est encombrée de débris provenant de l'écroulement des murs et de la toiture.

« La partie de cette forteresse, élevée sur le deuxième pic de la montagne, paraît avoir plus souffert que les deux autres pendant les différents sièges que les troupes d'Arménie eurent à soutenir contre les Seldjoukides de Konieh et les Mamelouks d'Égypte. En effet, on voit dans différents endroits des réparations très-imparfaites, exécutées à la hâte, sans le secours de ciment ni de mortier; elles consistent en moellons à peine dégrossis et superposés par les assiégés, dans le but de réparer les brèches pratiquées par l'ennemi. Ces réparations provisoires datent sans aucun doute des derniers temps de la monarchie arménienne, peut-être même du dernier siège du château fort, par les Égyptiens, sous le règne de Léon VI de Lusignan.

« En suivant l'étroit sentier qui conduit, de l'enceinte des fortifications de ce dernier pic, à celles assises sur le troisième, on trouve un petit réservoir d'une eau excellente, qui, dit-on, reste toujours au

կրհամարին քէ շատ հիւանդութիւններ անոր ջրովը կը փարատին : Նոյն նեղ ճամբէն առաջ երբալով դէպ ի բերդին երրորդ կտորը, մեկ քարանձաւ մը տեսանք որ բնակիչները *Կեօվէրնիկ* (աղաւոնց) կանուանեն. այս քարանձաւը մութ, խոնաւ ու տխուր տեսք մը ունի. պատերուն երեսին բանձր ջուր մը կը կարկըրէ որ ձմեռը պաղանձաւի պէս կը ստոխի ու ամառը կը հալի : Իսկ աղաւնի ամենեւին չբերենար այն տեղուանքը, մանաւանդ քէ բան ալ չկայ որ զիրենք հոն քաշէ :

« Բերդին երեք մասին մէջն ալ մինչեւ հիմա մնացեր են երկրորդական շէնքեր, զոր օրինակ՝ ժայռին մէջ փորուած բանտեր, շտեմարաններ, զինուորանոցներ եւ այլն :

« Սաայ բերդին մէջ վերը յիշած արձանագրութենէս ի գատնութիւն զբուածք չգտայ որ անոնցմէ հասկըցուէր քէ ո՞ր ատեն ու որոնք եղեր են հետ զնետէ այն բերդը այնպիսի շէնքերով ամրացրելողներն որ Հայոց Բագաւորութեան խիստ գօրաւոր բերդերուն կարգը անցուցին Սիսն ալ, այսինքն Բարձրբերդին, Անարգաբային, Լամբրոնին, Կոռիկոսին ու Սեղեկիային, որ միջին դարու ատենները անառիկ կը սեպուէին՝ քէ ժայռերու վրայ շինուած ըլլալուն եւ քէ անոնց քովի ապառաժուտ ու վտանգաւոր տեղերուն համար : »

(Մնացորդը յաջորդ անգամ.)

même niveau, et à laquelle les Arméniens attribuent la vertu de guérir beaucoup de maladies. En poursuivant la marche dans la même direction, sans s'écarter du sentier qui lie le deuxième pic au troisième, on arrive à une grotte désignée par les habitants sous le nom de *Gueverdjinlik* (lieu des colombes); c'est une caverne sombre, humide et du plus triste aspect, où suinte une eau épaisse, qui, pendant l'hiver, se convertit en stalactites que les premières chaleurs de l'été font disparaître. On ne voit point de colombes sur ce point, qui, d'ailleurs, ne présente rien qui puisse les y attirer.

« Dans l'intérieur de chacune des trois parties de la forteresse, on remarque encore les restes de constructions secondaires, telles que prisons creusées dans le roc, magasins, casernes.

« Je n'ai trouvé, dans le Sis-Kalessi, d'autre inscription arménienne que celle que j'ai rapportée plus haut, et qui pût me faire connaître les fondateurs et les dates des constructions successives qui placèrent ce château au rang des forteresses les plus considérables du royaume d'Arménie, telles que celles de Pardzerpert, Anazarbe, Lampron, Gorighos et de Selefké. »

(La suite au prochain numéro.)

ՏՈՐՈՍ ԼՅՈՒՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒԲԳՆԵՐԸ.

Հայաստանի այլ եւ այլ կողմերը շատ մը ինքնագլուխ ցեղեր կան որոնց մէջ աւելի բազմաթիւ են Բիւրտերն ու Թիւրքմենները :

Յայտնի է քէ անոնց հետ խառնուած են նաեւ շատ մը Հայեր, որ ետքերը մանաժողովական եղեր են : Բայց կիլիկիոյ հիւսիսային կողմերն եղած Տորոս լեռներուն մէջ մինչեւ հիմա զաղքականներ կան որ ուրիշ ամեն բանի կողմանէ Թիւրքմեն ըլլալով ալ՝ միայն ազգութեամբ կամ հաւատով Հայ մնացեր են. եւ ասոնք են Ջէթրոնցի ըսուած Հայերը :

Ասոնց վրայ հին եւ նոր աշխարհագրութեանց մէջ ընդարձակ տեղեկութիւն գտնելը մինչեւ ո՞ր-

POPULATIONS ARMÉNIENNES DU MONT TAURUS.

Il existe, dans les diverses contrées de l'Arménie, des tribus indépendantes, dont les plus nombreuses sont les Kurdes et les Turkmén, ou Turcomans.

Il est constaté que ces tribus sont composées en partie d'Arméniens, qui, plus tard, embrassèrent l'islamisme. Cependant, dans les montagnes du Taurus situées au nord de la Cilicie, il y a encore une colonie arménienne qui a conservé sa nationalité et sa religion, quoiqu'elle ait adopté complètement les mœurs et les coutumes des Turcomans : ce sont les habitants de Zéithoun.

Il a été impossible de trouver des notions détaillées sur le compte de ces Zéithouniotes dans les